
УДК 811.

Вікторія Коломійцева (м. Київ)

ЯВИЩЕ ПЛЕОНАЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СИНТАКСИСІ

Статтю присвячено функціонуванню плеоназму в українській мові, що як досить частотне явище є проявом дії закону мовної надмірності. Запропоновано широкий погляд на плеоназм, який охоплює вживання семантично суміжних, синонімічних, тотожних слів, а також усі різновиди повторення: редуплікацію, діяфору, анафору, епіфору. Систематизовано різновиди обов'язкового та факультативного плеоназму. Полісиндетон визначено як різновид плеоназму, що полягає у повторенні однакових сполучників, часток, прийменників. Зроблено висновок про те, що вживання тих самих слів, сполук слів, що є виявом плеоназму, завжди сигналізує про синтаксичну неповноту й синтаксичну складність речення.

Ключові слова: *обов'язковий плеоназм, факультативний плеоназм, діяфора, анафора, епіфора, полісиндетон,*

Плеоназм (від грецьк. *πλεονασμός* — надмірність, перебільшення) — це надмірна кількість граматичного або лексичного забезпечення змісту поняття, що як явище диспонуване в мовній системі й набуває реалізації в мовленні. Плеоназмом називають також стилістичний зворот мови з однозначними, семантично близькими чи синонімічними словами, сполуками, які, попри позірну надмірність, виконують важливу функцію увиразнення, зумисного перебільшення, підкреслення змісту поняття, нагнітання почуттів. Плеоназм трактують широко — як **багатослів'я**, усяке стилістично зумовлене **перебільшення в утіленні змісту якогось поняття** або вужче, відмежовуючи від плеоназму повторення та редуплікацію. На нашу думку, широкий погляд продуктивніший і коректніший з огляду на обсяг поняття застосовуваного терміна, його семантичний зв'язок із грецьким етимомом та загальнотеоретичні підходи до розуміння логіки відношень між частковим і загальним. Отже, плеоназм, крім властивого вживання однозначних слів (синонімів) і словосполучень [4: 197] та подвоєння близькозначних лексичних одиниць [6: 239], охоплює також явища редуплікації, діяфори, анафори,

© В.В. КОЛОМІЙЦЕВА, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

33

епіфори. Плеоназм є виявом закону мовної надмірності, яким керуються всі прояви граматичного й семантичного узгодження, множинне заперечення, мовна синонімія, повтори тощо [7: 466].

Розрізняють обов'язковий і факультативний плеоназм. Обов'язковий плеоназм набуває реалізації у граматичній площині — він зумовлений особливостями мовної системи. На рівні розбудови словосполучень це, наприклад, граматичне узгодження, що є типовим для флективних мов: *над світом галасливим і патлатим* (В. Симоненко); *на цілу планету* (Б. Олійник); *лук* □ *Одіссеїв* □ (В. Базилевський). Коли б мовець, який не добре знається на українській граматиці, сконструював невірне речення на зразок «*Який гарний дівчина!*», ми б, звичайно, зрозуміли його, хоч усіх засобів для означення жіночого роду він не застосував. Коректний варіант (*яка гарна дівчина*) демонструє всюдисущий граматичний плеоназм, тобто надмір граматичних виражальних засобів, що є нормою для нашої мови, якої слід усім дотримуватися.

Крім зазначених атрибутивних відношень, властивих субстантивним словосполученням, граматичний плеоназм виявляється в дієслівних словосполученнях і є одним із способів реалізації адвербіальних (а саме просторових) та об'єктних відношень, наприклад: *перейти через...*, *відійти від...*, *наїхати на...*, *вдумуватися в...*, *вчитуватися в ...* тощо. Спостерігаємо кореляцію, а то й дублювання між префіксом і прийменником локативної чи абстрактно-логічної семантики, що є нормативним для української мови.

Грамматичний плеоназм має безпосередній стосунок і до граматичного ядра речення: предикативні відношення між суб'єктом і предикатом, що визначають статус речення як вершинної одиниці мови, набувають реалізації в особливій формі зв'язку — координації, чільним складником якої є узгодження. Залежний компонент-присудок уподібнюється опорному компонентові-підметові у формах числа роду та особи [3: 25, 34-35], наприклад: *...сонце білогриве Несе на трості огненному день; ...Сміються, бігають, пустують, мріють Малесенькі замурзані сонця* (В. Симоненко). Можна підсумувати, що обов'язковому плеоназмові властива належність до граматичної системи. Власне, обов'язковість — це атрибут структурно-системної організації мови, що має за точку опертя стрункі парадигми одиниць різних рівнів.

Проте творчість мовців виявляється у плеоназмі факультативному — на мовленнєвому рівні. Факультативність чи необов'язковість і належність до мовленнєвої сфери — це ознаки плеоназму в його вужчому, але загальноприйнятому значенні. Факультативний плеоназм, або власне плеоназм, охоплює цілу систему явищ, для яких характерними є різного плану **надуживання виражальних засобів у представленні якогось поняття чи оформленні цілого повідомлення**; найпростішим і найуживанішим серед плеонастичних прийомів є повторення, наприклад: *Це ж ти мені ні слова, / ні слова не промовив там, у батька, / а вже моя душа була твоєю!* (Леся Українка); *П'ють,*

п'ють, поки поп'ються, потім звада... (Леся Українка); *Нещасний, нещасний, / хто бісові програв тінь власний* (Богдан-Ігор Антонич); *І втома. Втома, втома, втома...* (Л. Костенко).

Оскільки найменшою значущою одиницею мовлення є морфема, то природно, що плеоназм починається щонайменше там, де є повторення тої самої морфеми, близьких або тотожних за значенням морфем — аж до повторення речень, наприклад: *стародавній, попереписувати; До найближчого транспорту треба ще попойти* (В. Діброва); *(Ява кидав, дід ловив і клав на землю. Ява кидав, дід ловив і клав на землю* (В. Нестайко); *А я вже серпень... А я вже серпень...* (Б. Олійник).

Найчастіше плеонастичну функцію здійснюють слова-синоніми (*часто-густо, плакати-побиватися, сам-один*), семантично суміжні лексеми, одна з яких становить ширше (родове) поняття і вже має у своєму семантичному обсязі значення іншого слова (*у травні місяці, підніматися вгору, поступальний рух уперед, бачити на власні очі, плакати дрібними сльозами*), та сама морфема (здебільшого коренева), слово, що подвоюється (явище редуплікації) для створення нової номінативної одиниці з особливою семантикою (*день-денний, живий-живісінький, радій-раденький, тихо-тихо, чудо з чудес*). Особливо виразної реалізації в таких плеонастичних сполуках слів набуває ліричне, іронічне чи патетичне значення, відчутне навіть поза контекстом. Порівняймо, наприклад: *говорили-балакали, говорили-шепталися* (Б. Олійник); *даль далеко* (В. Симоненко); *п'яниця алкогольський* (В. Нестайко); *винахідник-ізобретатель* (В. Нестайко); *на віки-вічні* (В. Стус); *небуденно-неземне* (Б. Олійник); *друг-товариш* (Б. Олійник).

Необхідно розрізнати прояви плеоназму й тавтологію. Плеоназм — це завжди осмислена додаткова експресивна, емоційна конотація. А тавтологію визначають як вияв недостатньої мовної культури [9: 492]. Найчастіше тавтологія зумовлена тим, що мовець, не вдаючись до внутрішньої форми одного слова, помилково означає його семантично тотожним чи близькоспорідненим, наприклад: *правильний правопис, сталий фразеологізм, персоніфікована особа, пантеон богів, колеги по роботі, селяни села, пам'ятний сувенір, бібліотека книг, вільна вакансія* тощо.

Попри чималу цікавість дослідників до явищ плеоназму як функціонально виразних і частотних, останні рідко постають об'єктом синтаксичних студій. У наукових студіях їх зазвичай кваліфікують як стилістичні фігури, тропи, літературно-художні засоби, а в кращому разі — відносять до сфери текстології, синтаксису тексту. Тим часом, власне синтаксичний аспект плеоназму (і обов'язкового й факультативного) є надзвичайно цікавий і продуктивний щодо теоретичних узагальнень.

Насамперед треба зазначити, що плеоназм найчастіше пов'язаний із предикатними знаками і предикатором зокрема, роль якого в реченні є особливою, визначальною для явищ синтаксичної природи. (Зуважимо, що термін «предикатор» уможливорює розмежування понять

«предикатний знак», «предикат» як усяке ознакове слово та «предикатор», який співвідноситься із присудком на формально-граматичному рівні [1: 9–14]. Предикатний знак — ширше поняття, адже, крім дієслівних форм, воно охоплює прикметники, прислівники, предикативні іменники). Так, плеоназм реалізується через кореневу тотожність присудка й означення, які обидва є предикатними знаками, наприклад: *літак... **костричить** **кострубатий*** (Богдан-Ігор Антонич); ***Кишить** **Вкраїна кишлами** орди* (Л. Костенко). Звернімо увагу на те, що дієслово є власне предикатором, а другий предикатний знак виступає або означенням до суб'єкта (*літак* (який) *кострубатий* *костричить*), або складником предикатора (*кишить* *кишлами*). У другому прикладі ведуть мову про так званий орудний тавтологічний, що є різновидом семантичного ускладнення присудка, і який треба було б іменувати **орудний плеонастичний**.

Спостереження, пов'язані з функціонуванням підмета-займенника в означено-, неозначено- та узагальнено-особових реченнях, також наштовхують на думку про плеоназм. В усіх трьох конструкціях закріпилося нульове вираження підмета, що є таким же природним у синтаксисі, як нульова флексія у морфології. Як слушно зауважує І. Вихованець, за підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка іменника (або займенникового іменника) [2: 75–76], що є виразною формальною ознакою підмета. Отже, є підстави кваліфікувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення як види традиційно чи контекстуально неповних двоскладних речень. Так, речення *Підійди сюди* розглядаємо як нормативне двоскладне, а *Ти підійди сюди* можна кваліфікувати як його **плеонастичний варіант**, адже в особовій формі дієслова особова ознака вже втілена синтетично, а вживання займенника **ти, ви, я, ми** не є обов'язковим у реченнях такого типу. Так само факультативним є вживання займенникового підмета з дієсловом-присудком дійсного чи наказового способу, наприклад, у російській, польській мові, не було воно обов'язковим і для давньоруської мови [9: 492]. Спостереження показують, що на рівні реальних речень межі між двокомпонентними й однокомпонентними моделями стають все менш чіткими, а в багатьох випадках — стираються [8: 52–53]. У кожному разі, всюди, де пропущено позицію підмета або вона лишилася непоміченою, присудок демонструє граматичний показник суб'єкта, а вербалізація такого суб'єкта (підмета), зокрема займенникового, матиме виразний плеонастичний характер, наприклад: ***Сміюся** **сльозами*** (Т. Шевченко); ***Пробач...** **Моя вина...*** (В. Симоненко); ***Посіяла** **людям** / **літа** **свої**, **літечка** **житом**, **Прибрала** **планету**, / **послала** **стежкам** **споришу*** (Б. Олійник).

Диференційною ознакою повторення як найчастотнішого різновиду плеоназму виступає непов'язаність чи пов'язаність (і характер та-

кої пов'язаності) із позицією в реченні повторюваного елемента, що також є суто синтаксичною показником. **Діафора** — це троп, що полягає в повторенні слова (чи сполуки слів) для застосування логічного наголосу, носієм якого це слово виступає, або для створення гармонії (ритмічної, ритмо-звукової) завдяки такому повторенню. Діафора системно не пов'язана з позицією повторюваного в реченні слова (сполуки слів), наприклад: *Ох як **весело** на світі, як **весело** стало* (Т. Шевченко); *Докучило! **Нема мені вітчизни, / нема мені вітчизни — ні, ні, ні*** (В. Стус); *Тепер **дивись** на Україну. От. **Дивись*** (Л. Костенко). Тим часом, добре відомо, що у реченнєвій конструкції є дві сильні позиції — абсолютного початку й кінця речення, які можна було б умовно назвати реперними точками реченнєвого каркасу. Повторення саме в цих точках дає дихотомічну пару засобів: анафору та епіфору.

Анафора (грец. ἀναφορά — піднесення) — це риторична лексико-синтаксична фігура або троп, що полягає в повторенні тих самих слів, конструкцій на початку суміжних речень, поетичних строф, паралельних думкою відтинків (фрагментів) тексту. Вона допомагає зосередитися на понятті, позначуваному повторюваним словом, актуалізує його, наприклад: ***Холодний** сон. **Холодний** сан добра, / **Холодний** сенс багряного пера* (І. Драч); ***Комусь** — лебеді від'ячали, / **Комусь** — ще сурмлять журавлі* (Б. Олійник). Початок речення відповідає у формально-граматичному плані, зазвичай, позиції підмета, а в комунікативному плані — темі, тобто відомому, знаному. Анафоричне вживання надає слову предикатного, а частіше власне предикативного характеру й переводить його у функціональну площину реми. Ремний характер анафоричних елементів стає особливо відчутний при триразовому повторі, наприклад: ***Тут** бій, **тут** смерть, **тут** стогін на сто гін...* (Л. Костенко).

Епіфора (грец. ἐπιφορά — перенесення, повторення) — це риторична лексико-синтаксична фігура, що полягає в повторенні однакових слів чи словосполучень у кінці суміжних або близько розмішених паралельних відтинків тексту для посилення виразності, ритмічності, мелодійності, наприклад: *За тобою лечу, / журавлино ячу / **За тобою...*** *Тільки світить роса, / Як остання сльоза, — / **За тобою*** (Б. Олійник). Згідно з усталеним прямим порядком слів кінцева позиція в реченні, зазвичай, збігається з групою присудка. Епіфоричне вживання надає словам відтинкового значення психологічного підмета.

Особливого смислового навантаження набуває одночасне застосування анафори й епіфори: ***То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці?!*** (Л. Костенко);

*Ти знаєш, що ти людина?
Ти знаєш про це, чи ні?
Усмішка твоя єдина.*

*І мука твоя єдина.
І очі твої одні
(В. Симоненко).*

Повторення слів у режимі діафори, анафори чи епіфори можна цілком уникнути, не порушуючи змісту висловлення і вдаючись до економії мовних засобів, що є важливим, а то й одним з вирішальних факторів мовленнєвих процесів. Проте мовець свідомо застосовує повторення, яке суттєво змінює емоційні та експресивні параметри висловлення (*Гарно, гарно!* (Леся Українка) або уможлиблює реалізацію глибшого смислу в тому ж змісті. Порівняймо авторський варіант, де застосовано діафору та змінений варіант без повтору: *Гарячий шепіт. Любий мій, не треба, / не треба, любий мій, тебе — мені* (В. Стус) — *Гарячий шепіт. Любий мій, не треба тебе — мені*. Другий, змінений варіант не містить акцентованого повтору *любий мій* і тому видається категоричнішим, без надії на поступку долі й коханої, чого автор, вочевидь, свідомо чи несвідомо хотів уникнути. Ще один приклад. Богдан-Ігор Антонич так означає стратосферу в однойменному сонеті: *Є світ над нами високо такий: / без бур, без туч, без хуг, без гроз, без граду... / лиш тиша має там безмежну владу*. Діафоричне повторення прийменника є плеонастичним прийомом, покликаним утілити порожнечу, де є лише суцільне «без» (за умов збереження ритмічної організації фрагменту прийменник можна було б цілком замінити більш типовим у таких випадках сполучником і). У фінальних рядках сонету діафору не застосовано через те, що логічний наголос перенесено з «нанизування пустот» на ймовірний результат безбарвного життя: *Так і життя без бур, (...) борні, (...) утоми / нас тишею здавило б і морозом*.

Спостереження показують, що часто ритмо-сміслову й модально-комунікативну організацію цілих фрагментів тексту забезпечують так звані службові слова: прийменники, сполучники та модальні частки, котрі, зазвичай, у теоретичних дослідженнях із синтаксису не розглядають у плеонастичній, ба, навіть семантичній площині. На нашу думку, **полісиндетон слід вважати свідомо використовуваною лексичною надлишковістю, тобто різновидом плеоназму**, наприклад: *Хай дощ, хай буря, хай зів'януть квіти, / осліпнеш, почорнієш, та глядіти / не перестанеш ти ні... ми* (Богдан-Ігор Антонич); *І раптом дощ, І злива. І гроза* (Л. Костенко); *І людям слизько, і коняці ковзко* (Л. Костенко); *Хіба минуле з молотка продати? / Хіба на честі приторгуєш честь?* (Б. Олійник); *Невже ви мої знайомі? / Невже ви снились мені?* (В. Симоненко); *Де ж твої клейноди? Де корогви? Де грім твоїх музик?* (Л. Костенко). Звернімо увагу на перший приклад, взятий із сонету Богдана-Ігоря Антонича «Соняшник»: автор повторює модально потужну частку хай щодо природних явищ, але при предикатах, що метафорично характеризують соняшник, а завдяки глибинній метафоричності означають і людину (*осліпнеш, почорнієш*), такий повтор був би надмірним, а тому набуває імпліцитності (*хай дощ, хай буря, хай зів'януть квіти, / (...) осліпнеш, (...) почорнієш...*). З огляду на внутрішню форму терміна **полісиндетон** (від грецьк. *πολυ* — багато і *συνδέτων* — зв'язок) це явище має охоплювати не лише повторення

однакових сполучників, що збігається з традиційним визначенням цього поняття, але й часток, прийменників, що так само вправно забезпечують смисловий зв'язок між компонентами, сприяють ретардації (уповільненню), а відтак – накопиченню сильніших вражень, експресивності.

Наступне питання, що постає і яке слід розв'язати, – це будова речення-висловлення, де застосовано повторення. Інакше кажучи, чи правильно було б речення, наприклад, *Вона була близька уже, близька* (Л. Костенко) (йдеться про перемогу – В.К.) вважати простим у формально-граматичному аспекті? У цьому прикладі нас цікавлять повторювані лексико-синтаксичні компоненти, що виступають іменною частиною складеного присудка (...*близька...*, *близька*). Семантична неелементарність такого речення не викликає сумніву, формально-граматичний бік потребує пояснень. Якщо речення становить собою мовне втілення мисленнєвого акту предикуювання, тобто приведення у зв'язок думки про якийсь факт дійсності й думки про ознаку, оцінку цього факту [5: 282], то кожне вираження предиката сигналізує про окремий акт предикуювання, а значить – про окреме речення. У такому разі, наведене речення слід кваліфікувати як складне з неповною другою предикативною частиною, в якій опущено підмет (*Вона*), абстрактну дієслівну зв'язку (*була*) та обставину (*уже*). Отже, відновлюваний протоваріант речення буде: *Вона була близька уже, вона була уже близька*. Часто повторюваний компонент створює позірне враження тотожності предикативних одиниць, які при пильнішому розгляді розрізняємо за модально-смисловим оформленням думки саме завдяки часткам, прийменникам, сполучникам, що свідчить про їхню особливу вагу на вершинному – синтаксичному рівні. Порівняймо неповні предикативні частини з діяфоричним компонентом і варіант цієї конструкції після рекомпозиції: *Оженись на вольній волі, / ...Яка буде, така й буде, / Чи гола, то й гола* (Т. Шевченко) – ...Чи гола буде воля, то хай буде й гола воля.

Таким чином, **повтор як явище тісно пов'язаний з неповнотою, надуживання – з економією**. Як не викликає спростувань близькість синонімії й антонімії, коли найвіддаленіші члени синонімічного ряду теоретично становлять антонімічну пару, так само треба прийняти таку ж, на перший погляд, парадоксальну думку про єдність, взаємопов'язаність еліпсису та плеоназму. Уживання тих самих слів, сполук слів, що є виявом плеоназму, завжди сигналізує про синтаксичну неповну й синтаксичну складність. І навзаєм – синтаксична неповнота, як опускання комунікативно неістотних компонентів для пожвавлення втілюваної думки, обертається повторенням, тобто плеоназмом.

1. *Андерш Й.* Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові // *Ucrainica II: Současná ucrainistika*. – 1. část. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006.

Коломійцева В.В.

2. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992.
3. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993.
4. *Куць З.* Риторичний словник. — К.: Рідна мова, 1997.
5. *Попова З.Д., Стернин І.А.* Общее языкознание М.: Восток-Запад, 2007.
6. *Пономарів О.* Стилїстика сучасної української мови. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2000.
7. *Селіванова Олена.* Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля — К, 2006.
8. *Слишко І.І.* Чи є односкладні речення? // Мовознавство. — 1985. — № 4. — С. 48–53.
9. Українська мова: Енциклопедія. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Kolomytseva Viktoria

THE PHENOMENON OF PLEONASM IN UKRAINIAN SYNTAX

The article provides a comprehensive analysis of pleonasm as stylistic and syntactic category. Pleonasm was defined as a phenomenon that is caused according to the rule of linguistic redundancy. A broad view of pleonasm has been proposed that unites not only the usage of synonyms or semantically close words, but also anaphora, diaphora, epiphora, polysyndeton. The types of grammatical pleonasms and facultative pleonasms have been classified. Polysyndeton has been defined as a variety of pleonasm that is the repetition of identical conjunctions, particles, and prepositions. The author came to the conclusion that the usage of the same words or word combinations is always bound with syntactic omission and complex sentence.

Keywords: grammatical pleonasm, facultative pleonasm, anaphora, diaphora, epiphora, polysyndeton

Мовна мозаїка

ЧОМУ ЇХ БЕРУТЬ У ЛАПКИ?

Дехто вважає, що власні складноскорочені назви закритих і відкритих акціонерних товариств, компаній тощо не треба брати в лапки, і покликається на примітку 1 п. 3б) § 124 чинного «Українського правопису». Проте не враховує того, що ці власні складноскорочені назви ввійшли як індивідуальні назви до складених найменувань товариств, компаній, де їм передує загальна назва – розгорнута або аббревіатура, пор.: *Відкрите акціонерне товариство “Газпром” і ВАТ “Газпром”, Національна акціонерна компанія “Нафтогаз України” і НАК “Нафтогаз України”, компанія “Росукренерго”*. Незалежно від того, уживають чи ні власну складноскорочену назву із загальною, її беруть у лапки, пор.: *Не варто забувати, що НАК “Нафтогаз України” вже деякий час перебуває в стані технічного дефолту... (Україна молода, 18 лютого 2009); Він вважає, ...що компанія “Росукренерго” приховала від нього важливі факти, які підірвали фінансові позиції “Газпрому” (Україна молода, 13 лютого 2008); Це виявилось на початку 2009 року під час газової кризи, спровокованої діями ВАТ “Газпром” (Україна молода, 13 лютого 2009); ...Радбез не розглядав можливість перегляду контрактів між “Нафтогазом” і “Газпромом” (Україна молода, 12 лютого 2009).*

Отже, правильно писати **ВАТ “Газпром” і “Газпром”, НАК “Нафтогаз України” і “Нафтогаз України”, компанія “Росукренерго” і “Росукренерго”**.

Катерина Городенська